

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.15421/392209>

Волощук О. Т.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
в. о. завідувача кафедри міжнародного та митного права
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Юрчишин В. М.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінальної юстиції
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

THE MAIN STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF INDIVIDUAL CRIMINAL RESPONSIBILITY IN INTERNATIONAL LAW

У статті досліджено основні етапи становлення й розвитку інституту кримінальної відповідальності індивіда в міжнародному праві, з'ясовано особливості та характерні риси кожного з досліджуваних етапів, а також проаналізовано різні доктринальні підходи до визнання чи невизнання індивіда суб'єктом міжнародного права, а отже, і суб'єктом міжнародного злочину в межах міжнародного кримінального права. Основна відповідальність за переслідування осіб за вчинення міжнародних злочинів покладається на держави. Індивіди притягуються до кримінальної відповідальності відповідно до норм міжнародного кримінального права. Розширення цієї практики є проявом подальшого становлення й реалізації принципу покарання індивідів за здійснення міжнародних злочинів, що визнаються світовою спільнотою як міжнародні злочини. Інститут міжнародної кримінальної відповідальності індивідів за здійснення міжнародних злочинів є значним стримуючим чинником сучасного міжнародного права щодо недопущення порушення його найважливіших норм. Статути трибуналів зобов'язують держави надавати допомогу, зокрема, з розшуку та впізнання особи, отримання свідчень і виявлення доказів, арешту й затримання, передачі обвинувачуваного трибуналу. Усе це вимагає внесення відповідних положень до кримінального та кримінального процесуального права держав. Зроблено висновок про те, що становлення й розвиток інституту індивідуальної кримінальної відповідальності в міжнародному праві пройшов досить тривалий шлях від повного невизнання й заперечення до появи постійно діючої судової інституції, до юрисдикції якої віднесено міжнародні злочини, а суб'єктами таких злочинів визнаються фізичні особи. Індивід стає суб'єктом міжнародного права та в разі вчинення ним міжнародних злочинів буде нести відповідальність. Підтверджено, що принцип невідворотності кримінального покарання може бути реалізований у будь-якому разі, що є прогресивним явищем сучасної дійсності.

Ключові слова: злочин, міжнародний злочин, кримінальна відповідальність індивіда в міжнародному праві, міжнародна кримінальна юстиція.

The main stages of the formation and development of the institution of criminal liability of the individual in international law are studied in the article, features and characteristic features of each of the studied stages are clarified, as well as various doctrinal approaches to the recognition or non-recognition of the individual, the subject of international law analyzed, and consequently, the subject of international crime within the framework of the International criminal law. It has been shown that the primary responsibility for persecuting individuals lies with the state. However, individuals are prosecuted in accordance with international criminal law. The expansion of this practice is a manifestation of the further formation and implementation of the principle of punishing individuals for committing international crimes recognized by the world community as international crimes. The institute of international criminal responsibility of individuals for committing international crimes is a significant deterrent to modern international law to prevent violations of its most important norms. The statutes of the tribunals oblige states to provide assistance, including search and identification,

obtaining evidence and finding evidence, arresting and detaining, and transferring the accused to the tribunal. All this requires the introduction of appropriate provisions in the criminal and criminal procedural law of states. It is concluded that the formation and development of the institution of individual criminal responsibility in international law has come a long way from complete non-recognition and denial to the emergence of a permanent judicial institution to which international crimes fall and individuals are recognized as perpetrators. An individual becomes a subject of international law and will be held accountable if he or she commits international crimes. It is confirmed that the principle of inevitability of criminal punishment has the ability to be implemented in any case, which is a progressive phenomenon of modern reality.

Key words: *crime, international crime, criminal liability of individual in international law, international criminal justice.*

Постановка проблеми. Важливим засобом забезпечення стабільності міжнародно-правових відносин є формування в системі міжнародного права інституту кримінальної відповідальності індивіда. Поява цього інституту міжнародного права зумовлена насамперед необхідністю утворення дієвого механізму захисту міжнародного правопорядку, що дедалі частіше потерпає в результаті міжнародних збройних конфліктів, які неминуче призводять до порушення основних міжнародно-правових принципів та ведуть до вчинення міжнародних злочинів, а також до потреби встановити чіткі межі міжнародної кримінальної відповідальності держав та індивідів.

Зміни, що відбуваються останнім часом у сфері міжнародного правопорядку, об'єктивно потребують адекватної реакції міжнародного права для запобігання порушенням невід'ємних прав людини і нації, для швидкої та постійної реакції на вчинені міжнародні злочини. Уже тепер можна констатувати прогрес міжнародного права в цьому напрямі, що є результатом сформованості однієї з найважливіших його галузей – міжнародного гуманітарного права – та нової інституції – міжнародної кримінальної юстиції.

Попри всі наміри міжнародного співтовариства запобігти збройним конфліктам, масовим порушенням невід'ємних прав людини та нації, значного поширення набуло вчинення міжнародних злочинів, які лише у ХХ ст. спричинили мільйони невинних смертей та призвели до винищення цілих народів і націй. Притягнення посадових осіб держави до кримінальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів є надзвичайно важливим, оскільки саме організатори таких діянь нерідко залишаються без покарання. Тому однією з найактуальніших проблем міжнародно-правових відносин сучасності є проблема ефективного реагування на воєнні

злочини, агресію, геноцид, апартеїд шляхом притягнення винних осіб до відповідальності та запобігання їм.

Таким чином, аналіз та вдосконалення всього комплексу міжнародно-правових актів про кримінальну відповідальність індивіда, їх застосування у процесі діяльності національних і міжнародних органів правосуддя є особливо актуальним та становить значний науковий інтерес.

Стан наукової розробленості проблеми. Загалом варто зауважити, що нині спостерігається підвищений інтерес науковців до дослідження проблем індивідуальної кримінальної відповідальності в міжнародному праві. Серед вітчизняних учених-міжнародників, які присвятили свої праці цій проблематиці, можна назвати таких, як М.А. Баймуратов, В.Г. Буткевич, А.І. Дмитрієв, О.В. Задорожній, Н.А. Зелінська, І.І. Карпець, І.І. Лукашук, В.В. Мицик, А.С. Овчаренко, В.П. Репецький, О.В. Тарасов, В.Е. Теліпка та інші. З-поміж зарубіжних науковців варто згадати таких учених, як Н.С. Алексєєв, М. Бассіоні, Дж. О'Брайєн, Х. Гебель, Х. Джеснек, Ю.А. Решетов, П.С. Ромашкін, А.Н. Ушаков, С.В. Черніченко, А. Циммерман, В. Шабас, М. Шериф, С. Швებель, М. Шоу та інші. Однак, незважаючи на численні праці з окресленої проблематики, є чимало питань, які потребують більш прискіпливої уваги та поглибленого дослідження.

Мета статті полягає в дослідженні основних етапів становлення й розвитку індивідуальної кримінальної відповідальності фізичної особи в міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу. Кримінальна відповідальність фізичних осіб (індивідів) – відносно нове явище в міжнародно-правовій практиці. Як відомо, тривалий час єдиним суб'єктом міжнародного права була виключно держава [1, с. 279]. Фактично міжнародне право було

міждержавним, оскільки спрямовувалося на реалізацію власних прагматичних інтересів держав на міжнародній арені. Така «класична» концепція щодо кола суб'єктів міжнародного права побутувала аж до XX ст. Однак після закінчення Другої світової війни ситуація змінюється. Утворюється перша міжнародна судова установа – Нюрнберзький військовий трибунал, до юрисдикції якого було віднесено переслідування та покарання фізичних осіб за вчинення міжнародних злочинів. Відтак створення цього міжнародного військового трибуналу щодо притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності військових злочинців поклало початок процесу формування міжнародного кримінального права, у якому визнається принцип індивідуальної кримінальної відповідальності за міжнародні злочини [2, с. 12].

У сучасних умовах проблема міжнародної кримінальної відповідальності з кожним роком набуває дедалі більшого значення у практиці міжнародних відносин. Саме реалізація міжнародної кримінальної відповідальності є одним із найважливіших способів забезпечення порядку в міжнародних відносинах.

Аналіз юридичної літератури дає змогу виділити чотири етапи становлення й розвитку інституту індивідуальної міжнародної кримінальної відповідальності: 1) з XIX ст. до початку XX ст.; 2) перша половина XX ст.; 3) з другої половини XX ст. до 1990-х рр.; 4) з 1990-х рр. і дотепер. Кожен із них має свої особливості, які ми й розглянемо.

Перший етап становлення інституту індивідуальної кримінальної відповідальності в міжнародному праві, який розпочинається наприкінці XIX ст. та триває до початку XX ст., пов'язаний із безпосереднім виникненням ідеї покарання осіб за міжнародні злочини. Так, у 1870 р. урядами європейських країн були висунуті пропозиції щодо створення міжнародних кримінальних установ для розгляду жахливих порушень міжнародного права, вчинених у період Франко-пруської війни. Проте вони так і залишилися ідеями, що не були реалізовані й утілені в життя, оскільки вищі посадові особи цих країн виявилися не досить зацікавленими в такому процесі [3, с. 391].

Ідея найсуворішого покарання осіб, винних у здійсненні міжнародних злочинів, є актуаль-

ною вже досить давно. Спроби притягнення до відповідальності глав держав і їхніх полководців мали місце в XIX–XX ст.: ув'язнення Наполеона на Острові Святої Єлени в 1815 р., віддання під суд президента Південної конфедерації Джефферсона Девіса в 1865 р., положення Версальського договору 1919 р. про суд над німецьким кайзером Вільгельмом II та його генералами.

Незважаючи на такі спроби переслідування вищих посадових осіб за вчинення військових злочинів, до XX ст. не існувало жодної норми міжнародного права, яка давала би змогу притягувати індивіда до кримінальної відповідальності в межах міжнародного права та визначала би порядок цього процесу. Такі особи підпадали під юрисдикцію держави та мали нести кримінальну відповідальність згідно з внутрішньонаціональним правом. Безперечно, ситуація могла змінитися після Першої світової війни, коли міжнародне співтовариство прагнуло притягнути до відповідальності німецького імператора Вільгельма II. Зокрема, Версальський мирний договір 1919 р. включав низку положень, які передбачали притягнення до відповідальності німецького кайзера, який був звинувачений у «найвищій образі міжнародної моралі та священної сили договорів» (ст. 227–230) [4, с. 9]. Крім цього, ст. 228 Версальського мирного договору наділяла держав-учасниць правом притягувати до кримінальної відповідальності (перед своїми трибуналами) німецьких громадян, які порушили закони та звичаї війни.

Паризька мирна конференція з метою дослідження питання про відповідальність за початок війни та воєнні злочини заснувала 25 січня 1919 р. спеціальну комісію з 15 осіб (так звану «комісію п'ятнадцяти»). Комісія зареєструвала 32 види воєнних злочинів, зазначивши при цьому, що цей перелік не варто розглядати «ні як повний, ні як вичерпний». Щодо відповідальності воєнних злочинців комісія заявила, що всі, хто «винен у порушеннях законів і звичаїв війни чи законів людяності», підлягають кримінальному переслідуванню. Комісія дійшла висновку, що деякі категорії злочинів за своїм характером є такими, що потребують для розгляду відповідних справ заснування Міжнародного трибуналу, і виступила з рекомендацією, прийнятою більшістю голосів, щодо утворення Міжнародного трибуналу для суду

над колишнім кайзером Німеччини Вільгельмом II. Відповідно до побажань більшості членів зазначеної комісії міжнародний суд мав бути заснований для кримінального переслідування та покарання високопоставлених службових осіб, включно з главою німецької держави, за порушення *«принципів міжнародного права, що постають зі звичаїв, прийнятих серед цивілізованих народів, із законів людяності та з велінь громадської совісті»*. Меншість, що складалася з представників Сполучених Штатів Америки та Японії, твердо заперечувала щодо самих концепцій «персональної кримінальної відповідальності глави держави» та «законів і принципів людства», оскільки вважала це поняття занадто широким. Версальський договір містить певний компроміс і вирішення цієї ситуації у ст. 227–229 [5, с. 15–16].

Трибунал мав складатися з трьох членів, призначуваних як союзними урядами, так і урядами малих держав. Порядок судочинства мав визначити сам трибунал. Комісія визнала бажаним утворення в майбутньому кримінальних санкцій за тяжкі порушення елементарних принципів міжнародного права [6, с. 95–122].

Частина VII Версальського договору регламентувала порядок притягнення до відповідальності імператора Вільгельма II, а також усіх осіб, що були винними у вчиненні дій, протилежних законам і звичаям війни. Щодо Вільгельма II у ст. 227 договору зазначалося: «Союзні держави та держави, що об'єдналися, висувують Вільгельмові II, колишньому германському імператору, публічне обвинувачення у вищій образі міжнародної моралі та священної сили договорів. Суд судитиме за мотивами, викликаними вищими принципами міжнародної політики, в інтересах забезпечення поваги до урочистих обов'язків і міжнародних зобов'язань, а також до міжнародної моралі» [7, с. 15].

Однак ця спроба притягнення індивіда до міжнародної кримінальної відповідальності не мала успіху. Німеччині вдалося досягти угоди про те, що її піддані будуть притягуватися до відповідальності лише німецьким судом. У Лейпцигу згодом відбулося декілька судових процесів над німецькими злочинцями, у ході яких підсудні були або виправдані, або засуджені до незначних мір покарання. Сам Вільгельм II unik покарання, оскільки після війни втік до

Нідерландів, уряд яких відмовився його видати [8, с. 721–728].

Таким чином, усі спроби притягнути до відповідальності індивіда за вчинення міжнародних злочинів зазнали фіаско, тому що не мали під собою на той час тієї соціальної і нормативної бази, яка була вже під час процесу в Нюрнберзі [9, с. 152].

Разом зі спробами створити перший міжнародний трибунал щодо притягнення до відповідальності індивідів за вчинення військових злочинів у межах міжнародного права міжнародна спільнота починає співпрацювати у сфері боротьби зі злочинністю. Так, особливу увагу привертає питання боротьби з такими антилюдськими злочинами міжнародного характеру XIX ст., як рабство та работоргівля. Так, на Віденському конгресі в 1815 р. приймається перший акт про скасування торгівлі рабами, а в розвиток цього документа в 1841 р. п'ять держав підписали договір, який забороняв перевезення в Америку рабів. Цей договір надалі було доповнено документами, прийнятими на Берлінській конференції щодо річки Конго в 1885 р. (де була підтверджена злочинність і караність работоргівлі та заборонялося використовувати басейн річки Конго як ринок рабів або транзитний шлях під час їх перевезення) і на Брюссельській конференції про боротьбу з работоргівлею в 1890 р. Згідно з Брюссельським генеральним актом держави-учасниці взяли на себе зобов'язання прийняти кримінальні закони, які встановлювали би відповідальність за будь-які насильницькі дії (наприклад, насильницьке захоплення рабів, їх перевезення), а також зобов'язалися вжити практичних заходів для того, щоб припинити вчинення таких злочинів на своїх територіях.

На думку О.В. Буткевич, у цей період відбувається трансформація міждержавного, міжнародного права у зв'язку з кризою інституту держави як основного та єдиного його суб'єкта з поступовим нарощуванням у ньому компонента прав людини (із середини XX ст.) [10, с. 40].

Першим, хто передбачив і визначив основні напрями зміни сучасного міжнародного права, був Г. Лаутерпахт у фундаментальному дослідженні «Міжнародне право і права людини» [11, с. 56]. Можна сказати, що саме йому належить заслуга формулювання центрального постулату сучасного міжнародного права: дер-

жава існує для людини, а не людина для держави [12, с. 307].

Заслуга Г. Лаутерпахта полягає також у тому, що він був першим, хто помітив і розкрив сутність міжнародного права як права людини. Умови, у яких він «пробивав» і пропагував цю ідею, були незрівнянно важкими. Спочатку його ідеї не сприймалися в наукових колах. Його монографія «Міжнародне право і права людини» належить до заключного періоду його боротьби за визнання прав людини в міжнародному праві, коли в нього вже з'явилися учні, прихильники, однодумці. Його перша монографія «Джерела приватного права та аналогії міжнародного права зі спеціальним посиленням на арбітраж» (1927 р.) залишилася непоміченою, а стаття «Революційна діяльність приватних осіб проти іноземних держав» (1928 р.) викликала критику. У наступних монографіях («Функції права в міжнародному співтоваристві» 1933 р., «Розвиток міжнародного права Постійною палатою міжнародного правосуддя» 1934 р., «Міжнародний білль прав людини» 1945 р.) та інших численних наукових статтях Г. Лаутерпахт обґрунтовує важливе концептуальне положення: права людини мають бути центральним компонентом міжнародного права, а індивід має бути визнаний суб'єктом цього права, причому не з кон'юнктурних передумов, а тому, що він є таким суб'єктом. Понад чверть століття вчений провів у невпинному науковому пошуку аргументів для доведення справедливості цієї концепції [13, с. 44–54].

Другий етап у розвитку й становленні інституту міжнародної індивідуальної відповідальності, який тривав із першої половини ХХ ст. до кінця Другої світової війни, характеризується тим, що науковці інтенсивно починають дискусію щодо розширення кола суб'єктів міжнародного права. Зокрема, радянські вчені (наприклад, Л. Моджорян та інші) наполягали на тому, що єдиним суб'єктом міжнародного права є держава, натомість західні юристи більш активно підтримували позицію щодо розширення кола суб'єктів міжнародного права. Наприклад, англійський професор Дж. О'Брайєн вважав, що суб'єктами міжнародного публічного права є держава, індивіди, транснаціональні корпорації, повстанці та національно-визвольні рухи, меншини, корінне населення тощо

[14, с. 137–162]. Були й інші крайнощі: зокрема, Ж. Ссель вважав, що єдиним суб'єктом міжнародного права є індивід.

Поряд із дискусією щодо включення індивіда до кола суб'єктів міжнародного права розвивалися також ідеї щодо віднесення тих чи інших злочинів до категорії міжнародних злочинів, які посягають на міжнародний мир і безпеку та відповідальність за які, відповідно, має нести не тільки держава, а й індивід.

Уперше в історії про такі злочини почали говорити у зв'язку з геноцидом вірмен в Османській імперії. Як відомо, упродовж 1915–1923 рр. на території Османської імперії було вирізано 1,5 млн вірмен, інші втекли або були виселені турками в Месопотамію, Ліван, Сирію через пустелі, де більшість із них загинула через голод і хвороби. Відповідно, більш ніж 1 млн вірменських біженців були розсіяні по всьому світу. Уперше засудження антивірменських дій Туреччини пролунало у спільній заяві урядів Франції, Великої Британії та Росії 24 травня 1915 р., потім у деклараціях уряду США та Антанти в 1916–1923 рр. З подачі Росії їм дали кваліфікацію «злочин проти людства й цивілізації» [15]. Однак Туреччина, яка не понесла покарання за таку злочинну політику геноциду, оскільки на той час не існувало жодних норм міжнародного права, досі заперечує свою причетність та не визнає сам факт вчинення геноциду.

Також упродовж другого періоду в багатьох двосторонніх і багатосторонніх міжнародних угодах держави починають визнавати окремі злочини такими, що мають міжнародний характер і наносять шкоду інтересам більше ніж однієї держави. Формується загальне правило, відповідно до якого держава не може бути суб'єктом відповідальності за злочини міжнародного характеру [16, с. 126]. Це дає поштовх загалом розвитку норм міжнародного кримінального права. Поступово в науці міжнародного права почали формуватися дві концепції щодо відповідальності: представники першого підходу (наприклад, С. Бустаманте, Д. де Вабр) підтримували думку про те, що тільки держава може бути суб'єктом міжнародної відповідальності, а фізичні особи можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності лише відповідно до національного законодавства; натомість представники другого підходу (наприклад, В. Пелла,

К. Салданья, Г. Левін) вважали, що і держава, і приватні особи можуть бути суб'єктами кримінальної відповідальності за міжнародним правом [17, с. 105–116].

Третій етап становлення інституту індивідуальної кримінальної відповідальності в міжнародному праві, який розпочався після Другої світової війни та тривав до 1990-х рр., характеризується закріпленням на міжнародному рівні в численних міжнародно-правових актах категорії «міжнародні злочини» та положень про те, що індивід, який реалізує злочинну політику своєї держави, вчиняє міжнародні злочини, є суб'єктом міжнародного права та може бути притягнутий до відповідальності за нормами міжнародного кримінального права. Важливу роль у розробленні та прийнятті таких актів відіграла створена після Другої світової війни Організація Об'єднаних Націй, одним із завдань якої є підтримка міжнародного миру й безпеки, а також прийняття ефективних колективних заходів для запобігання й усунення загрози миру та припинення актів агресії чи інших порушень миру. Саме ця міжнародна організація стояла у витоків міжнародної кримінальної юстиції.

Події ХХ ст., насамперед Друга світова війна, продемонстрували, що деякі порушення норм міжнародного права індивідами в жодному разі не можуть бути проігноровані. Ще із самого початку Другої світової війни до Західної Європи дійшла звістка про жахливі звірства, які вчинялися німецькими військами та їхніми союзниками. Союзні держави вели дискусії з приводу того, що після закінчення війни всіх злочинців необхідно буде віддати до суду та притягти до відповідальності за вчинені правопорушення.

Після завершення Другої світової війни сталася подія, безпрецедентна до того моменту. 8 серпня 1945 р. урядами Великої Британії, США, Франції та СРСР було підписано Лондонську угоду, яка утворювала Міжнародний військовий трибунал. Було розроблено також Статут цього трибуналу, який містився в додатку до Лондонської угоди.

Статут поширював юрисдикцію Міжнародного військового трибуналу на розгляд справ «головних воєнних злочинців», а інші особи повинні бути передані союзним державам, відповідальним за здійснення адміністративного контролю над окупованою Німеччиною. Усім

іншим державам дозволялося переслідувати та притягувати до відповідальності військових злочинців на основі принципу територіальної юрисдикції [18, с. 85–86].

Уперше фізичні особи були притягнуті до міжнародної кримінальної відповідальності на підставі рішень військових Нюрнберзького та Токійського трибуналів. У майбутньому виникнення міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб було зазначене в низці міжнародних договорів, зокрема Конвенції про геноцид 1948 р., Конвенції про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р., Статуті Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії 1993 р., Статуті Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди 1994 р., Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р. [19, с. 34].

Безпрецедентні масові злочини, вчинені під час Другої світової війни, викликали таку сильну реакцію в широких верствах населення, що створення міжнародних кримінальних судів для покарання винних стало неминучим. У 1945 р. СРСР, США, Великобританія та Франція уклали угоду, до якої був доданий Статут Міжнародного військового трибуналу для суду над головними військовими злочинцями європейських країн (Німеччини та її союзників). До цієї угоди приєдналися ще 19 держав [20, с. 68–73].

Уже Нюрнберзьким і Токійським трибуналами зроблено вагомий внесок у становлення інститутів міжнародного кримінального, кримінально-процесуального права та судочинства. Згодом суттєвого прогресу було досягнуто в міжнародно-правовому аналізі та визначенні складу злочину, налагодженні інституційного механізму міжнародного судочинства, удосконаленні розроблених норм міжнародного кримінального процесу, стала стабільною та загальнопоширеною співпраця держав у галузі міжнародного кримінального правосуддя [21, с. 62–67].

У другій половині ХХ ст. до кола суб'єктів міжнародної кримінальної відповідальності були включені фізичні особи: керівники, організатори, підбурювачі, які брали участь у складанні або здійсненні загального плану чи змови, що спрямовані на здійснення будь-яких злочинів, закріплених у Статуті Міжнародного військового трибуналу. Сам Статут у ст. 6 визначав злочинні дії, на які поширюється його юрисдикція

та які тягнуть за собою індивідуальну відповідальність:

а) злочини проти миру: планування, підготовка, розв'язання або ведення агресивної війни чи війни всупереч міжнародним договорам, угодам або завіренням, участь у загальному плані або змові, що спрямовані на здійснення будь-якої з перелічених дій;

б) військові злочини, а саме порушення законів або звичаїв війни. До цих порушень належать убивства, катування або відведення в рабство чи для інших цілей цивільного населення окупованої території; убивства або катування військовополонених чи осіб, які перебувають на морі; убивства заручників; пограбування суспільної або приватної власності; безглузде руйнування міст або селищ; розорення, не виправдане військовою необхідністю, та інші злочини;

в) злочини проти людяності: убивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, скоєні щодо цивільного населення до або під час війни; переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, що підлягає юрисдикції трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені [22, с. 801].

Урок Нюрнберга є важливим для подолання не лише нацистського минулого Німеччини, а й наслідків комуністичного експерименту в СРСР із його запереченням міжнародної правосуб'єктності людини. А сьогодні він є найважливішим доказом того, що жодні ідеологічні, політичні або інші соціокультурні протиріччя між державами не повинні стосуватися міжнародної правосуб'єктності людини як фундаменту міжнародного правопорядку [23, с. 200–203].

Після Нюрнберзького процесу принцип індивідуальної кримінальної відповідальності був закріплений як у статутах тимчасових міжнародних судових установ (наприклад, прийнятих на підставі резолюцій Ради Безпеки ООН статутах Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії та Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди, Спеціального суду щодо Сьєра-Леоне та Спеціального трибуналу щодо Лівану), так і у статуті постійної міжнародної судової установи – Римському Статуті Міжнародного кримінального суду [24, с. 19–24].

Трагічні події, що мали місце в Югославії та Руанді (зокрема, жакливі порушення прав людини, вчинення актів геноциду щодо цивільного населення, порушення законів і звичаїв війни), стали причиною створення на підставі рішень Ради Безпеки ООН від 1993 р. та 1994 р. двох Міжнародних кримінальних трибуналів «ad hoc» для Югославії та Руанди. Перший – «Міжнародний трибунал для переслідування осіб, винних у серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права, вчинених на території колишньої Югославії починаючи з 1991 р.», другий – «Міжнародний кримінальний трибунал для переслідування осіб, винних у геноциді та інших серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права, вчинених на території Руанди, і руандійських громадян, винних у геноциді та інших подібних злочинах, скоєних на території сусідніх держав у період між 1 січня 1994 р. та 31 грудня 1994 р.» [16, с. 125].

Четвертий етап розвитку інституту індивідуальної міжнародної відповідальності почався в 1990-х рр. та триває дотепер. Цей етап розвитку інституту індивідуальної міжнародної відповідальності характеризується визнанням світовою спільнотою міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб за вчинення міжнародних злочинів, закріпленням на міжнародному рівні стандартів основних прав і свобод людини, створенням міжнародно-правових механізмів контролю за дотриманням цих прав, коли дедалі більшого значення набуває активна й ініціативна діяльність самої людини з використання міжнародно-правових засобів захисту своїх прав, зокрема шляхом прямого та безпосереднього звернення в міжнародні судові органи, розвиток внутрішнього права міжнародних організацій, яке визначає правовий статус міжнародних посадових осіб і службовців. Зазначене свідчить про зростання впливу міжнародного права на окремих осіб [25, с. 12–18].

У діяльності Міжнародного військового трибуналу та національних судів, на нашу думку, варто виділити дві головні відмінності: по-перше, національні суди створюються та функціонують відповідно до внутрішнього національного права держави, а міжнародні суди можна визначити як установи, що створюються та функціонують на підставі міжнародного договору чи статуту; по-друге, юрисдикція національних судових

установ поширюється на всі правовідносини, що виникають усередині держави, відповідно до національного права, а юрисдикція міжнародних трибуналів поширюється виключно на міжнародні злочини. Першими з-поміж таких трибуналів були Нюрнберзький і Токійський військові трибунали. Створення й діяльність міжнародних трибуналів є важливим кроком у розвитку міжнародного кримінального права. Їх значення полягає також у тому, що вони проклали шлях до заснування в 1998 р. загально-го Міжнародного кримінального суду, який діє на постійній основі та володіє універсальною юрисдикцією [26, с. 888–894].

Відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (1998 р.) цей суд володіє юрисдикцією щодо притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні злочину геноциду, агресії, військових злочинів та злочинів проти людяності (убивства, винищення, поневолення, тортури, згвалтування тощо, які здійснюються щодо цивільного населення). За вчинення зазначених злочинів суд може призначити покарання у вигляді довічного позбавлення волі, позбавлення волі на строк до 30 років, штрафу, а також конфіскації майна, доходів та активів, отриманих унаслідок вчиненого злочину.

До складу Міжнародного кримінального суду повинні входити Президія, Апеляційне відділення, Судове відділення, Відділення попереднього провадження, Канцелярія прокурора та Секретаріат. Місцезнаходженням Міжнародного кримінального суду є місто Гаага (Нідерланди).

Міжнародний кримінальний суд почав діяти у 2002 р., а перші слухання розпочалися наприкінці 2006 р. у справі Томаса Лубанги, одного з лідерів озброєного ополчення Демократичної Республіки Конго, якого було обвинувачено в залученні дітей до участі в бойових діях.

Поняття «міжнародний злочин», яке не використовувалося у практиці правосуддя, з'явилося як категорія, що пов'язана з міжнародною юстицією. За допомогою нюрнберзького та токійського прецедентів міжнародне право реалізувало власну конструкцію міжнародного злочину, криміналізувало діяння, що не є злочином із національного права. Д.Б. Левін писав: «Після Другої світової війни в міжнародному праві

склалося поняття міжнародного злочину як кримінального злочину окремої особи, що вчинила посягання на мир між народами, на волю народів і на основні права людини» [9, с. 26]. Таким чином, поняття «злочин» у його прямому кримінально-правовому розумінні вийшло за межі національного права.

Україна підписала Статут Міжнародного кримінального суду 20 січня 2000 р., однак не ратифікувала його. Міжнародний кримінальний суд не замінює національні суди, навіть якщо йдеться про найсерйозніші злочини за міжнародним правом, що належать до його юрисдикції.

Основна відповідальність за переслідування осіб, яких звинувачено в геноциді, злочинах проти людяності та воєнних злочинах, покладається на держави. Однак індивідів притягують до кримінальної відповідальності відповідно до норм міжнародного кримінального права. Розширення цієї практики є проявом подальшого становлення й реалізації принципу покарання індивідів за здійснення міжнародних злочинів, що визнані світовою спільнотою як міжнародні злочини. Інститут міжнародної кримінальної відповідальності індивідів за здійснення міжнародних злочинів є значним стримуючим чинником сучасного міжнародного права щодо недопущення порушення його найважливіших норм. Статути трибуналів зобов'язують держави надавати допомогу, зокрема, з розшуку та впізнання особи, отримання свідчень і виявлення доказів, арешту й затримання, передачі обвинувачуваного трибуналу. Усе це вимагає внесення відповідних положень до кримінального та кримінального процесуального права держав.

Висновки. Отже, на підставі наведеного можна констатувати, що становлення й розвиток інституту індивідуальної кримінальної відповідальності в міжнародному праві пройшов досить тривалий шлях від повного невизнання та заперечення до появи постійно діючої судової інституції, до юрисдикції якої віднесено міжнародні злочини, а суб'єктами таких злочинів визнаються фізичні особи. Фактично індивід стає суб'єктом міжнародного права та в разі вчинення міжнародних злочинів він буде нести відповідальність. Таким чином, принцип невідворотності кримінального покарання має можливість бути реалізо-

ваним у будь-якому разі. Безперечно, це прогресивне явище, і зумовлене воно насамперед прогресивним розвитком людської цивілізації в руслі демократичних цінностей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кожевников Ф.И. Учебник по международному публичному праву. Москва : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947. 279 с.
2. Філяніна Л.А., Тарантюк Ю.Р. Міжнародна кримінальна відповідальність індивідів за злочини геноциду. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 11–20.
3. Boissier P. From Solferino to Tsushima: History of the International Committee of the Red Cross. Geneva : Henri Dunant Institute, 1985. Vol. 1. 391 p.
4. Заманов Г. Деятельность международных военных трибуналов: история и современность. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2009. № 3. С. 8–14.
5. Von Hebel H.A.M. An International Criminal Court – A Historical Perspective. *Reflections on the International Criminal Court: Essays in Honour of Adriaan Bos* / ed. by H.A.M. von Hebel, J.G. Lammers, J. Schukking. The Hague : T.M.C. Asser Press, 1999. P. 15–16.
6. Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties. *American Journal of International Law*. 1920. № 14. P. 95–122.
7. Полторак А.И. Нюрнбергский процесс. Основные правовые проблемы. Москва, 1966. 351 с.
8. Мохончук С.М. Деякі питання кримінальної відповідальності посадових осіб за скоєння злочинів проти миру і безпеки людства. *Форум права*. 2013. № 1. С. 721–728.
9. Левин Д.Б. Ответственность государств в современном международном праве. Москва, 2009. 152 с.
10. Буткевич О.В. Теорія і практика докласичного міжнародного права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2009. 40 с.
11. Lauterpacht H. International Law and Human Rights. London : Stevens and Sons Limited, 1950. 475 p.
12. Schwebel S.M. Hersch Lauterpacht: Fragments for a Portrait. *European Journal of International Law*. 1997. Vol. 8. № 2. P. 305–308.
13. Буткевич В.Г. Генеза доктрини міжнародної правосуб'єктності індивіда. *Право України*. 2010. № 2. С. 44–54.
14. O'Brien J. International Law. London ; Sydney, 2001. 972 p.
15. Журбелюк Г.В. Вірменський геноцид 1915 р. і Голодомор в Україні у контексті міжнародно-правового визнання. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/naukma/law/2010_103/05_zhurbeliuk_gv.pdf
16. Кудайбергенов М.Б. Международная уголовная ответственность физических лиц : учебник. Алматы : Данекер, 2000. 126 с.
17. Левин Д.Б. Проблема ответственности в науке международного права. *Известия Академии наук СССР (отделение экономики и права)*. 1946. № 2. С. 105–116.
18. Васюренко А.О. Роль Міжнародного військового трибуналу в процесі формування концепції індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародно-правової заборони застосування сили. *Український часопис міжнародного права*. 2013. № 1. С. 85–88.
19. Кожеуров Я.С. Проблемы международной правосубъектности индивида : дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2001. 207 с.
20. Нюрнбергский процесс: право против войны и фашизма / отв. ред. И.А. Ледях, И.И. Лукашук. Москва : Ин-т государства и права РАН, 1995. 367 с.
21. Ролінський В.І. Поняття та становлення міжнародного кримінального права. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 3. С. 62–67.
22. Международное право в документах / сост. : Н.Т. Блатова, Г.М. Мелков. 3-е изд., переаб. и доп. Москва : МЦУПЛ, 2000. 801 с.
23. Тарасов О.В. Міжнародна правосуб'єктність людини в практиці Нюрнберзького трибуналу. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 200–206.
24. Тітов Є.Б. Актуальні питання індивідуальної відповідальності у міжнародному кримінальному праві. *Право і Безпека*. 2009. № 1. С. 19–24.
25. Делінський А.О. Проблеми правосуб'єктності індивіда в міжнародному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 9. С. 12–18.
26. Фесечко Л.І. Кримінальна відповідальність індивідів у міжнародному праві. *Форум права*. 2010. № 4. С. 888–894.